

Adriaan Linters:

Werken aan de verdediging...

NOTEN

1. Deze dienst heeft in 2009 3.027 oproepen gekregen om in België springtuigen uit de twee Wereldoorlogen op te ruimen, goed voor 191 ton aan explosieven, het merendeel daarvan in de frontstreek van de Eerste Wereldoorlog. Van de 1,5 miljard projectielen die toen werden afgevuurd, is er een belangrijk deel nog niet ontploft...

Over DOVO zie: <http://poelkapelle.wimme.net/node/476> en It-ter-zee 1e kl. Ans LONCKE: **De sanering van slagvelden: een specialiteit van DOVO**, informatietekst z.u., jan.2006, thans als pdf beschikbaar op:

<http://www.wo1.be/ned/geschiedenis/gastbijdragen/2006/Sanering%20Slagvelden%20door%20Dovo.pdf>

2. de naam van een Duitse houwitser, door Krupp geproduceerd vanaf 1893. Het kanon werd genoemd naar Bertha, de vrouw van Gustav Krupp. Dit artilleriestuk werd voor het eerst ingezet tijdens de Eerste Wereldoorlog bij de verovering van de forten rond Luik. Later kregen ook de steden Namen, Antwerpen, Maubeuge, Verdun, Oudenaarde en Ieper zijn verwoestende vuurkracht te verduren. Het wapen had een voor die tijd ongekend groot kaliber van 420 mm. Het wapen kon granaten afvuren tot op 14 km afstand

3. 'Lange Max' was in 1917 opgesteld bij Koekelare, een kleinere uitgave stond in 1915 nabij Klerken. Ze schoten kalibers af van 38cm tot meer dan 40 kilometer ver. Met deze kanonnen konden de Duitsers van achter het Vlaamse front ondermeer de haven van Duinkerken bestoken. Ze hadden een opvallend lange loop (meer dan 17 meter), vandaar de naam van het kanon. In Koekelare is er nu op de plek waar het kanon stond een vakantiehuis met die naam, en een klein privé-museumpje (www.langemax.be)

In 1918 zouden de Duitsers Parijs beschieten van op zeer grote afstand (120km). Daarvoor hadden ze kanonnen ontwikkeld (de zogenaamde "Parizer Kanone") met een "uitschuifbare" loop van liefst 34 meter

4. Het neutrale Nederland had bij het uitbreken van de eerste wereldoorlog geen militaire wapenfabrieken, alhoewel in de 19de eeuw in Maastricht geweren geproduceerd werden o.m. door Regout, Stevens en de Beaumont (die ook wapentuig uit St.-Etienne invoerde)

5. Vanaf het einde van de 19de eeuw vonden in verschillende landen proeven plaats met oorlogsgassen (w.o. traangas), maar Duitsland kreeg had door zijn sterk ontwikkelde chemische industrie en onderzoek een voordeel. Mosterdgas was zeer zuiver gefabriceerd zodat het reukloos en onzichtbaar was, en werd voor het eerst ingezet in Nieuwpoort tegen de Belgen als proef in combinatie met Blaukreuz en chloorgas, twee dagen voor de eerste grootschalige inzet tijdens de 3de Ieperslag van 12 juli 1917 - vandaar de naam 'Yperiet' (1,1-thiobis(2-chloorethaan).

Een belangrijke rol bij de ontwikkeling van deze oorlogsgassen werd gespeeld door professor Fritz Haber (1868-1934), vooral bekend voor zijn uitvindingen van het Haber-Bosch proces, waarmee luchtstikstof kan worden gebonden als ammoniak, bestemd voor het aanmaken van kunstmest. In 1918 kreeg hij hiervoor de Nobelprijs. Een "neveneffect" van die ontdekking was dat met ongeveer hetzelfde procedé massaal springstof kon aangemaakt, en aldus het Britse embargo op salpeter uit Chili kon omzeild worden. Als chemicus leverde hij het Duitse leger de idee van het gebruik van chloorgas. Haber was persoonlijk aanwezig bij de eerste chloorgasaanval op 22 april 1915 nabij Ieper, en volgde er de opmars van de Duitse troepen. Nadien was hij nauw betrokken bij de ontwikkeling van het Yperiet, dat niet meer via de luchtwegen maar via de huid inwerkte.

Iets wat in zijn officiële Nobelprijs-biografie zedig verzwegen wordt (zie

http://nobelprize.org/nobel_prizes/chemistry/laureates/1918/haber-bio.html). Een goede

biografie van Frits Haber is Eric R.J. WILS: **Fritz Haber - De chemicus die gifgas**

introduceerde in de Eerste Wereldoorlog, tekst van een lezing gehouden op de *Studiedag Eerste Wereldoorlog* (12 mei 2006) georganiseerd door de Stichting Studiecentrum Eerste Wereldoorlog en de Faculteit der Historische en Kunstwetenschappen van de Erasmus

Universiteit Rotterdam. De tekst van deze lezing is nu beschikbaar op:
<http://www.wereldoorlog1418.nl/gasoorlog/haber.html>

6. Met als hoogtepunt de Operation Linebacker II op 18–29 december 1972 (vandaar de bijnaam 'Kerstmis-bombardementen'). Het was toen de zwaarste bommenaanval van de US Air Force na de tweede wereldoorlog. Op 12 dagen tijd deden de B-52'en 729 vluchten en gooiden ze 15.237 ton bommen op de belangrijkste Noord-Vietnamese steden. In Hanoi en Haiphong kwamen ca. 1600 burgers om het leven.

7. Simon Stevin werd geboren in Brugge maar week uit naar de Noordelijke Nederlanden. Omstreeks 1590 werd hij er adviseur van prins Maurits voor wie hij vestingwerken en legerkampen op wiskundige grondslag ontwierp. Maurits verzocht Stevin rond 1600 om het onderwijsprogramma op te stellen voor een ingenieursschool aan de Universiteit Leiden. Deze kreeg de naam "Duytsche Mathematique" en er werd wiskunde en toegepaste natuurkunde in het Nederlands gedoceerd voor landmeetkunde en vestingbouw.

Stevin ontwierp in 1601/1602 ook een zeilwagen voor prins Maurits. Een eerste rit, van Scheveningen naar Petten, werd in februari 1602 gemaakt, waarbij 27 binnen- en buitenlandse diplomaten aanwezig waren. Hij bekwam ook octrooien voor een apparaat om water weg te pompen en voor een nieuw type watermolen.

8. ***Nieuwe Vestingbouw, op een natte of lage horisont; Welke op drierleye manieren getoont wordt in 't fortificeren der binnengroote Van de Fransche Royale Ses-hoek, Waar in de Sterkte der hedendaagsche drooge- aan de natte- Grachten gevonden word. als mede hoe men tegenwoordig aan een zee of rivier fortificeert, en op wat manier men daar behoorde te bouwen***. Een Facsimile-reprint van de uitgave door Hendrik Rintjes, Leeuwarden, 1685, verscheen in 1982 bij Amsterdam, Buijten & Schipperheijn / Alphen aan den Rijn, Repro Holland - Franeker, T. Wever bv.

9. Er was heel wat invloed op de Engelse kustverdediging. Zo stond bv. de Nederlandse architect Simon van Cranvelt in voor het ontwerp van het fort Landguard Point (1625-1628) in Suffolk, en was de uit Nederland afkomstige Sir Bernard de Gomme betrokken bij de verdediging van Harwich

10. Sébastien le Prestre de Vauban kwam op zeer jonge leeftijd in dienst bij het Franse leger en werd er op 22-jarige leeftijd aangesteld als 'ingénieur militaire responsable des fortifications'. Vauban ontwierp voor tientallen strategisch gelegen steden en legerplaatsen een ingenieus systeem van wallen en grachten dat de vijand op een veilige afstand moest houden. Veel van deze versterkingen zijn tot op de dag van vandaag bewaard gebleven. Denken we bijvoorbeeld aan de citadel in Rijsel en aan de vestingen in Maubeuge, Grevelingen en in Ieper.

11. Hij zou nadien nog werk maken van o.m. in België de verdediging van Ieper, Fort Knocke in Merkem (Houthulst), Menen, Nieuwpoort, Oudenaarde, Veurne en het kasteel van Bouillon, in Frankrijk de Citadelle van Rijsel en Rocroi, Grevelingen, Sint-Winoksbergen, Neuf-Brisach, le Palais (Belle-Île-en-Mer), de citadellen van Besançon, Montmédy en Blaye, en verder nog Luxemburg, Landau in der Pfalz (Duitsland), Solothurn (Zwitserland), etc.

12. whc.unesco.org/en/list/1283 en www.sites-vauban.org/

13. ***De zin van de zorg voor oude vestingswerken***, in: *VCM Contact* (Vlaamse Contactcommissie Monumentenzorg), II, 6, juni 1995, pp. 19-20

14. www.coehoorn.nl

15. www.simonstevin.org

16. www.vauban.asso.fr

17. Het Deutsche Gesellschaft für Festungsforschung (1981, www.festungsforschung.de), de ASMEM (Association Saint-Maurice des Etudes Militaires, 1974, www.asmem.ch) en Fort-CH (2000, www.fort.ch) in Zwitserland, de Luxemburgse 'Frënn vun Festungsgeschichte

Lëtzebuerg', 1992, www.ffgl.lu). Internationaal werken de organisaties samen in de 'Fortress Study Group' (1975, www.fsgfort.com). In Frankrijk werd recent (2007) ook een nieuwe organisatie opgericht die alle vormen van verdedigingswerken wil aanpakken, de Associations Valoriser les Patrimoines Militaires (asso-vpm.over-blog.com). Daarnaast bestaan er in de meeste landen tal van lokale organisaties die zich voor één of andere vesting inzetten, of privépersonen die met het onderwerp begaan zijn. Voor de Scandinavische landen wordt bv. op particulier initiatief van Sören Östergaard de website "Forts and Defence Lines in Scandinavia" (www.fortress-scandinavia.dk) bijgehouden. Een overzicht van organisaties en initiatieven vindt men op de website van de Fortress Study Group

18. Zie bv. het Nederlandse Fortificatieforum, www.fortificatieforum.nl of de website www.forten.info over militaire verdedigingswerken in België en Nederland.

19. **Op zoek naar een eigentijdse bestemming voor historische militaire gebouwen.** (Antwerpen, Stichting Vlaams Erfgoed, 1999, 48 blz. - Verslagboek van de tweedaagse studiedag georganiseerd door de Stichting Vlaams Erfgoed i.s.m. Simon Stevinstichting) ; **Fortengordels Nu! Actuele omgang met forten, gordels en linies** (Colloquium georganiseerd op 25-26 september 2009 door de Provincie Antwerpen; handelingen aangekondigd maar nog niet verschenen).

The re-use of large European Military Complexes in the List of Redundancies. La réutilisation des grandes forteresses européennes désaffectées, themanummer van *Europa Nostra Scientific Bulletin*, 59, 2005, 59 blz.; **Quel avenir pour le patrimoine fortifié?** (Paris, Direction du Patrimoine, 1995, 172 blz.)

20. Bv ASCEND - *Achieving The Socio-Economic Re-use of Former Military Land & Heritage (Fortifications, Arsenal, Dockyards, etc..)* (2004-2007, een programma onder Interreg III C, zie <http://www.interreg3c.net/sixcms/detail.php?id=6577>); en REPAIR - *Realising the Potential of Abandoned Military Sites as an Integral part of Sustainable Urban Community Regeneration* (een project onder het URBACT-programma, 2009-2011, zie: <http://urbact.eu/en/projects/cultural-heritage-city-development/repair/>)

21. Dit was in Frankrijk al duidelijk gebleken tijdens proefnemingen in 1863 en 1864 of Fort Liédot (1808-1812), gelegen op het Ile d'Aix in de Charente-monding. Het bleek dat het moderne geschut toen van op en afstand van meer dan een kilometer bressen kon slaan in het bolwerk, zonder dat dit binnen gezichtsveld van de kanonnières lag. Op basis daarvan beslisten de Franse militaire ingenieurs dat het aangewezen was om een scheiding te maken tussen de verdedigingswallen bestand tegen afstandsbeschietingen en de verdediging tegen aanvallen vanuit de nabijheid, hetgeen toegepast werd bij de bouw van de vier forten van Metz (1868-1870) die succesvol stand hielden tegen de Duitse aanvallen. Maar om het Franse fortenbestand te moderniseren was aan het einde van de jaren 1860 minstens 100 miljoen frank nodig, de regering van Napoleon III durfde er maar 50 vragen aan het parlement, en kreeg er 38. Zie: Philippe TRUTTMANN: **Les périodes Haxo, Séré de Rivières et Maginot (XIXe - XXe)** in: *Quel avenir pour le patrimoine fortifié?* (Paris, Direction du Patrimoine, 1995, pp. 31-34)

22. In het fort van Verdun werd vanaf 1887 ongewapend beton gebruikt voor de pantserschillen (carapaces), gewapend beton vanaf 1897, en alle constructies werden vanaf 1906 volledig in gewapend beton uitgevoerd.

23. Cf hierover Hew STRACHAN: **The First World War. Volume I: To Arms.** (Oxford, Oxford University Press, 2003 (paperback, orig. uitg. 2001), pp. 181 e.v.)

24. Hew STRACHAN: **From Cabinet War to Total War. The Perspective of Military Doctrine, 1861-1914**, in: Roger CHICKERING & Stig FÖRSTER (eds.), *Combat and Mobilization on the Western Front, 1914-1918.* (Washington DC, German Historical Institute / Cambridge, Cambridge University Press, 2000, pp. 19-33)

25. UNESCO Werelderfgoed sedert 1996, zie whc.unesco.org/en/list/759/

26. Voor het fort van Loncin werden granulaten van meer dan 8 cm doormeter vastgesteld, terwijl het lastenboek maximum 6 cm voorschreef. L. VANTOMME, **Onderzoek van beton gebruikt bij de constructie van het fort van Loncin**. Mededeling tijdens het door de Vlaamse Vereniging voor Industriële Archeologie georganiseerde *Kongres Geschiedenis en Industrieel Erfgoed van Beton. 25-26 april 1986. Gent*. (niet-gepubliceerde samenvatting)

27. Cf. A. LINTERS: **Cement en beton**, in: *Erfgoed van Industrie en Techniek*, XIV, 3, sept. 2005, pp. 66-73

28. Voor de eerste wereldoorlog en zijn relictten in Vlaanderen zie: www.wo1.be. Van 2002 tot en met 2005 werd een inventaris gemaakt van de materiële overblijfselen uit Wereldoorlog I in de Westhoek. Dit was een gemeenschappelijk project van de Vlaamse Gemeenschap en de Provincie West-Vlaanderen, zie de resultaten nu op: <http://inventaris.vioe.be/woi>

29. De gerealiseerde Duitse verdedigingslijn bestond uit drie opeenvolgende lijnen over een totale diepte van 400 tot 500 meter. In de eerste lijn zijn de schuilkelders het talrijkst. Achter de Stellung zijn er betonnen commandoposten, hulpposten, telefooncentrales en waarnemingsposten. In de diepte liggen er nog steunpunten voor de infanterie- en batterijstellingen en magazijnen. Over de volledige linie werden niet minder dan 216 bunkers gebouwd in 11 verschillende types waarvan nu nog 147 exemplaren bewaard bleven. Cf. Raymond VAN MEIRVENNE, m.m.v. Patrick DEVOS: **De Duitse bunkerlinie van Steendorp-Vrasene (1917)** (Gent, Provincie Oost-Vlaanderen, Kleine Cultuurgids, 2003)

30. Jaak NYSSSEN: **De spoorlijn Tongeren-Aken in oorlogstijd aangelegd**, 1985

31. Zie bv. Charles VIRETON, **Les bateaux en ciment armé**, in: *Science & Vie Mensuel*, 35, nov. 1917, p. 35

32. Het concept van de Maginot-linie werd vanaf 1925 uitgezet door de Commission d'Organisation des Régions Fortifiées (CORF) en omvatte over een diepte van ca. 20 km betonnen en stalen verdedigingswerken en grensversterkingen tegen Duitsland en Italië. Langs de grens met België en Zwitserland werd niets gepland, omdat die landen neutraal waren. Vanaf 1975 werden meer en meer sites van de Maginotlinie geopend voor toerisme. Zie www.maginot.org en www.ligne-maginot.fr

33. Liep van Kleef, aan de Nederlandse grens, tot aan de Zwitserse grens. De Westwall heeft een lengte van meer dan 630 km., zie www.der-westwall.eu en www.west-wall.de

34. Jonathan COAD: **Four castles. Approaches to conservation and display at Castle Acre Castle, Pevensey Castle, Hurst Castle and Fort Brockhurst**, in: *Europa Nostra Scientific Bulletin*, 59, 2005, pp. 129-134

35. Zie de website www.schweizer-festungen.ch

36. Walther MELZER: **Albert-Kanal und Eben-Emael**. (Heidelberg, Scharnhorst Buchkameradschaft, 1957, 141 blz.); Terry GANDER: **The Explosive Attack on Fort Eben-Emael**, in: *Fort*, vol. 16, 1988, pp. 129-132 en ook René VLIEGEN: **Fort Eben-Emael**. (Maastricht, Koninklijke Nederlandse Papierfabrieken, 1993, 64 blz.) . Zie ook www.fortissimus.be, www.forteben-emael.be en verschillende films op Youtube, zie www.youtube.com/watch?v=iD_rX71O78

37. Zie: www.bunkergordel.be

38. De KW-linie is één van de verdedigingslijnen die net voor de Tweede Wereldoorlog gebouwd werden om België te beschermen tegen een Duitse inval. De linie bestond uit meer dan 400 bunkers en liep dwars door België, van Koningshooikt tot Waver. Zie: www.kwlinie.be

39. Om oprukkende invasielegers tegen te houden werd vanaf de 17de eeuw een militaire linie aangelegd, waarin inundatie het belangrijkste verdedigingsmiddel was: de oude Hollandse

Waterlinie. Deze liep over zo'n 85 km, verspreid over een dertigtal gemeenten, van Muiden naar Woerden en via Schoonhoven naar Gorinchem. Er waren vijf vestingsteden: Muiden, Weesp, Naarden, Gorinchem en Woudrichem. Na 1815 besloot de Nederlandse overheid om Utrecht binnen deze linie te leggen. Dit was het begin van de Nieuwe Hollandse Waterlinie.

Deze Nieuwe Hollandse Waterlinie is één van de twintig Nationale Landschappen. Voor het herwaarderen en de promotie van deze linie is er het Nationaal Project Nieuwe Hollandse Waterlinie (www.hollandsewaterlinie.nl), met uitgave van een eigen nieuwsbrief 'Waterlijn' (4x/jaar). Zie eveneens: **De Nieuwe Hollandse Waterlinie**. (Amersfoort, Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten, 2009, 8 blz. - Brochure Cultuurhistorie, 16)

40. www.grebbelinie.nl

41. Joep BROEREN: **Boerderijbunkers onder vuur !**, in : *Monumenten*, XXX, 12, dec 2009, pp. 31-35

42. Zie www.nortfort.ru/harparskog en community.livejournal.com/abandonedplaces/1970589.html

43. Théo LIPPE: **La bosse de béton. 1943-1944**. (Bruxelles, z.u., 1973, 99 blz.) is het verhaal van een Belgische politiek gevangene die gedwongen werd om te werken aan de bouw van het blockhaus. Voor de huidige toestand zie: www.leblockhaus.com

44. www.lacoupole-france.com

45. J.E. KAUFMANN (auteur) & Robert M. JURGA (Illustrator) : **Fortress Europe: Forts and Fortifications, 1939-1945**. (Barnsley, Greenhill Books, 1999, 400 blz)

46. Zie o.m. www.hitlersatlantikwall.nl, www.atlantikwall.net, www.bunkersite.com en www.bunkers.be. Daarnaast verschillende specifieke bunkermusea die de historie van deze Duitse verdedigingslijn tonen, zoals in Noordwijk (www.atlantikwall.net), Hoek van Holland (www.atlantikwall-museum.nl), Scheveningen (www.atlantikwallmuseum.nl), Ouistreham (www.musee-mur-atlantique.com en www.musee-grand-bunker.com), Audinghen Cap Gris Nez (www.batterietodt.com) en het Openluchtmuseum Atlantikwall in Raversijde nabij Oostende (<http://users.telenet.be/alex.deseyne/NDL/Atlantikwall.htm>)

Uit de massa publicaties vermelden we vooral: R. ROLF: **Atlantic Wall Typology. Atlantikwall - Typenheft . Typologie du Mur de l'Atlantique**. (Tweede Exloërmond , Fortress Books, 2008, 432 blz), een opvolger op id.: **Der Atlantikwall. Die Bauten der deutschen Küstenverteidigungen 1940-1945**. (Tweede Exloërmond , Fortress Books, 2002, 416 blz)

47. Het CCI was een centrum dat mee het 'Centre Pompidou' voorbereidde en bij opening daarvan in dit laatste geïntegreerd werd. Het organiseerde vooral in de jaren 1970 en 1980 spraakmakende tentoonstellingen over onvermoede en onbekende aspecten van architectuur en industriële vernieuwing.

48. Met begeleidende publicatie: Paul VIRILIO: **Bunker Archéologie**. (Paris, Centre Georges Pompidou / centre de Création Industrielle, 1975, 185 blz.)

49. Zo werd bv in opdracht van Staatsbosbeheer door het ingenieurs- en adviesbureau Grontmij is een inventarisatie gemaakt van de aanwezige bunkercomplexen uit de beide wereldoorlogen in de duinenrij tussen Wassenaar en Katwijk, zie [Grontmij]: **Bunkers in het duinlandschap**. ([Utrecht], Staatsbosbeheer, 1978, 14 blz.)

50. Rudi ROLF: **Duitse Bunkers in Nederland**. (Middelburg, Uitgeverij PRAK Publishing, 1979, 173 blz)

51. Bijvoorbeeld: P. LOMMERSE: **Vleermuizen in Nederland, en de betekenis van de bunkers**. ([Velp], Middelbare Bosbouw- en Cultuurtechnische School, 1982, 42 blz.)

52. **Atlantikwall. 'Het zou goed zijn om dergelijke overblijfselen uit de Tweede Wereldoorlog een wat zekerder toekomst te geven'**, in: *Vrij Nederland*, jaargang 48, 3 januari 1987, p. 7

53. Christelle NEVEUX: **Le Mur de l'Atlantique: vers une valorisation patrimoniale ?** (Paris, L'Harmattan, 2003, 315 blz. - Collection 'Patrimoine et Société')

54. Eén van de eerste rapporten in Nederland is o.m.: ir. H.F. AMBACHTSHEER, m.m.v. ing. C.J. VAN HARMELEN: **Van verdediging naar bescherming, de Atlantikwall in Den Haag** (Den Haag, Gemeente Den Haag, Dienst Ruimtelijke en Economische Ontwikkeling, afdeling Monumentenzorg, 1995, 280 blz. (VOM-reeks 1995 nummer 1))

55. JACOBS M.: **De Atlantikwall langs onze kust**, in: *In de Steigers* (erfgoedtijdschrift provincie West-Vlaanderen), 1999, 1, p. 22-26 en Marc RYCKAERT: **Bunkers langs de kust**, in: *Grote Rede* (tijdschrift van het Vlaams Instituut voor de Zee), 24, april 2009, pp. 14-20

56. Het domein Raversijde beschikt met de talrijke restanten van de Batterij Aachen (W.O. I), het Stützpunkt Bensberg (W.O. II) en de Batterij Saltzwedel neu (W.O. II) over bijzonder waardevol oorlogserfgoed. Het erfgoed van de Tweede Wereldoorlog maakt van dit domein wellicht de belangrijkste site van de Atlantikwall op Belgische bodem. Bovendien herbergt deze site de enige overgebleven Duitse kustbatterij uit de Eerste Wereldoorlog. JACOBS, Mariëtte (red.): **Raversijde 1940 - 1944. De Atlantikwall. Batterij Saltzwedel neu / Tirpitz**. (Sint-Andries, Provinciebestuur West-Vlaanderen, 1995, z.pag.)

57. N. J. McCAMLEY: **Cold War Secret Nuclear Bunkers: The Passive Defence of the Western World During the Cold War**. (Barnsley, Pen and Sword Books, 2007, 270 blz.) en Wayne D. COCROFT & Roger J.C. THOMAS: **Cold War: Building for Nuclear Confrontation 1946-89**. (London, English Heritage, 2005, 288 blz)

58. www.eenvandaag.nl/binnenland/34738/_bunkers_koude_oorlog_moeten_blijven

59. **In de kijker... De commandobunker van de Kemmelberg**, in: *Vizier* (Driemaandelijks infoblad van het Koninklijk Legermuseum), 33, maart 2007, p. 1-2

60. <http://www.heuvelland.be/toerisme/4057-www.html>

61. www.ijssellinie.nl

62. www.msnbc.msn.com/id/33506583/ns/world_news-fall_of_the_berlin_wall_20_years_later/

63. www.english-heritage.org.uk/server/show/nav.17373

64. <http://www.ksta.de/html/artikel/1233584161435.shtml> en <http://www.dw-world.de/dw/article/0,,4195149,00.html>